

Академик Зоран ЛАКИЋ

ОСНИВАЊЕ И РАД ЦРНОГОРСКОГ РАТНОГ ПАРЛАМЕНТА (1941-1945)

Хвала што сте у овако импозантном броју дошли да саслушате моју академску бесједу посвећену *Црногорском ратном парламенту*.

Историја Црне Горе одликује се значајним догађајима који чине вертикалу њеног дугог трајања. У том трајању Црна Гора је много пута била на нивоу историјских догађања који су обиљежили свако њено вријеме. Један од камена бињекташа свакако је било вријеме Народноослободилачке борбе 1941-1945. године, која се одвијала у условима антифашистичког Другог свјетског рата. И посебно засједање народних представника у Колашину 15. и 16. новембра 1943, када се на новим основама зачео народни парламент, који сам условно назвао *Црногорски ратни парламент*, што је, уистину, било Земалско антифашистичко вијеће народног ослобођења (ЗАВНО) Црне Горе и Боке.

Од конституисања ЗАВНО Црне Горе и Боке прошло је пуних 60 година. Прве политичке оцјене значаја овог историјског догађаја изречене су одмах. Научне оцјене су услиједиле касније. Политичке оцјене су се од времена до времена мијењале; научне оцјене су се дограђивале. У неким детаљима се пошло даље; наравно, у складу са временом. Јер свако вријеме носи своје бреме; свака генерација промишља историјске процесе на посебан начин и доноси суд са жељом, да буде ближи објективној истини. Коначних и једном за увијек датих истина нема. Нијесу реална очекивања да историјска наука буде ван свога времена. Напротив.

* Академска бесједа, ЦАНУ, 3. октобар 2003. године.

Младост првих школованих историчара *volens-nolens* била је инфичирана романтичарском комунистичком идеологијом, која није мимоишла никога. Као таква идеологија је постојала кочничар историјског процеса, пријетња да угаси снагу мудрости, невоља која може свакога да задеси. На другој страни има примјера да су нове књиге са историографским истинама чекале по 15 и више година да би угледале свјетло дана. И још толико времена морало је проћи да би равноправан третман имала теза и антитеза. (Занимљива је прича везана за прво издање моје збирке докумената *ЗАВНО Црне Горе и Боке*, објављене 1963. године).

У комунистичком систему се није могла развити антикомунистичка историографија. Комунистичку праксу прво су на „неопходан” начин сагледавали умјетници – ствараоци. Не зато што су били смјелији и даровитији, већ зато што су као грудобран од директивних напада, истурали умјетничку истину, у којој не треба тражити научну истину. Она припада научној историографији. У њој важи правило – или јесте или није, које свакога историчара изводи на тзв. „брисани простор”. А потом би услиједила политичка оспоравања, о којима и сам могу да свједочим на основу личног примјера. Са тог становишта и тих научних начела настојају да говорим о оснивању и раду *Црногорског ратног парламента*. Наслов моје бесједе није одабран да уноси забуну. Напротив. Адекватно одражава основну емпирију на коју је ослоњен. И пружа могућност да се на синтетичан начин размишља и говори о значају оснивања ЗАВНО Црне Горе и Боке, његовом раду и нарочито одлукама које су усмјеравале будућност Црне Горе. Оне су представљале почетак реализације глобалног концепта о изградњи старе монархистичке државе на новим федеративним основама.

Оно што је из стратешких разлога до тада прећуткивао и сакривано о Народноослободилачкој борби, коначно је јасно и гласно речено. Револуционарни рат имао је предност над сваком другом борбом, како се то увијек дешавало са сваком револуцијом: Париска комуна се дешава у условима Француско-пруског рата; Октобарска револуција избија у условима Првог свјетског рата, а наша, као и она у сусједној Албанији, дешава се у условима Другог свјетског рата; или још прецизније да кажем – у условима Народноослободилачке борбе одвијао се (десио се) револуционарни преврат кроз сурови братоубилачки рат. Узгред подсећам на ријечи старог Цицерона: „Све је ужасно у грађанском рату – а најружнија је пobjеда”.

На основу ових сазнања о револуцијама уопште, отвара се питање њихове етичности, с обзиром да је на једну невољу дошла и друга!

Револуционарни заокрет је објашњаван на сљедећи начин: „*Ријеч Народноослободилачка борба – била би само једна фраза*, па чак и превара, када она не би – осим општејугословенског смисла, имала и национални смисао за сваки народ посебице, тј. када она не би, осим ослобођења Југославије, значила у исто вријеме и ослобођење Хрвата, Словенаца, Срба, Македонаца, Арнаута, Муслимана. (Не помињу се Црногорци, а ријеч је о националном питању – прим. З. Л.), када Народноослободилачка борба не би имала ту садржину да заиста носи слободу, равноправност и братство свим народима Југославије. У томе и јесте суштина Народноослободилачке борбе.”

Сурово револуционарно наслеђе било је добро познато комунистима Југославије. И посебно црногорским партијским кадровима који су били врло образовани – политички и теоријски. А класици марксизма су учили да „никакви обзири, никаква милосрђа ни милости, ма то били отац и мати, ма то била жена”. (Глас Црногорца, 8. новембра 1999).

Један од просвјетитеља класика марксизма, познати министар просвјетитељ Луначарски – то је разрадио на сљедећи начин: „Нека иде до ђавола свака љубав према ближњима, јер нама је потребна мржња, мржња а не љубав... Морамо да учимо и да памтимо – како да мрзимо, јер ћемо само тим путем освојити свијет”. (Исто)

Можда ове ријечи сулудо звуче јер мржња не корача путем врлине. Патриотизам као приврженост не исказује се мржњом према другима. Можда је њихов ехо био нешто блажи у рату 1941-1945. године, када је кренула и код нас револуција, попут оне Октобарске. Али је ван сваке сумње да су биле добро познате неким другим Луначарским у Црној Гори, коју је задесила слична невоља крајем 1941. и почетком 1942. године. Истина била је то само спознаја циља. Невоља је била у томе што се та спознаја зачурила као циљ који оправдава сва средства. При томе имам у виду тзв. „лијеве грешке”, које су се више пута дешавале у Црној Гори а за које нико никада није одговарао. На крају рата 1945. године су добиле неслућене размјере – када је дошло до коначног обрачуна побједника над побијеђеним. Није то била само одмазда, већ и порука свима који би се супротстављали макар само мишљењем, а не дјелом, револуционарној власти која се у процесу конституисала. Оне слободоумније, пак, наводила је на размишљање да ли једна идеологија може бити добра ако је узро-

ковала толику погибију народа у међусобном обрачуну и прогон на стотине хиљада сународника, који су пошли да траже нову отаџбину у туђини, гдје је нико никада није нашао. Докле год се једна страна приказује као жртва, она друга страна је, по правилу, кривац за осуду, мета љутње, која често прераста у мржњу. „Никада у рату – каже Берђајев – свјетлост и истина не могу бити искључиво на једној страни, а зло и тама на другој”. Они који су направили жртву, промовисаће је у кривце свега што није добро. А то значи да, ипак, нисмо онакви какви бисмо жељели да себе представимо. Двојни морал са којим је Црна Гора често у сукобу. Једно су ријечи – а друго су дјела. Тај крвави још више брутални обрачун који је проузроковао неслућене жртве на обје стране, добро је одсликао наш познати књижевник када је записао: Црна Гора, срам те било!

Морао сам направити овакав и оволики увод – да би се боље схватило вријеме у коме се рађао и дјеловао *Црногорски ратни парламент*. И више од тога да би се спријечио нови злочин свуда на планети. Злочин се понавља а не историја; она има свој ток кроз вријеме. И богато искуство. Свака генерација има такву обавезу у име хуманизма. Не доводи се у питање, револуционарна идеја, већ начин како се реализовала. И упозоравала како се у таквим условима – човјек, у име живота, морао често мирити са неким појавама које у суштини никада није прихватао. Да будем још јаснији: и Крлежа је видио комунизам као „цвјетни врт”. Народ је стварао мит о благостању у комунизму. Народ је имао замјерке како се он заводи, па и натура Црној Гори. Зато се супротставио „лијевим грешкама” и њиховим протагонистима. И одбацио их је. Али није престајао да сања о комунизму. Идеју комунизма није доживљавао као „баука” који „кружи Европом”.

А суштина је оно што овај догађај чини историјским, значајним, позитивним – са становишта оног, али и овог нашег времена, која се међусобно веома разликују.

Моју бесједу ћу наставити познатим записима нашег нобеловца, доктора историјских наука Ива Андрића о значају архивске грађе за научно проучавање и обликовање историјске прошлости. У њему пише: „Ја исувише лепих часова и скормних, али и радосних открића, дугујем архивима и архивским радницима, да не бих, кад год ми се за то укаже прилика, рекао о њима реч истине и реч похвале, као и потребним и корисним, важним и неопходним друштвеним чиниоцима.”

Документација о оснивању *Црногорског ратног парламента* је сачувана, сабрана и објављена. Она је најаутентичнији свједок свога времена. Имао сам задовољство да је пронађем, саберем и критички проучим. Објавио сам три књиге грађе и припремио четврту, које покривају ратно вријеме 1941-1945. И студију о развоју народне власти у ратном периоду. То је, свакако, први, али не и једини услов да се научном анализом дође до реалног историјског закључивања о процесима и догађајима. А овдје је ријеч и о једном и о другом. Нажалост, морам рећи да је литература врло скромна и да њену основу и даље чине моје књиге.

У наставку излагања опет ћу се послужити записом једног нашег великог научника. Академик Слободан Јовановић оставио је и сљедећи запис: „*Лако је биљежити оно што се види, али је тешко видјети оно што вриједи да се забиљежи.*” Ову мисао познатог научника разрађује мој млађи колега на сљедећи начин: „Историја често показује да испод мирне површине живота постоје невидљиве струје... чија се суштина сагледа позније, а последице осјете касније. Често оно што је видљиво, разликује и удаљава много више од оног невидљивог, које повезује и зближава.”

Хоћу да кажем да свако ново читање познатих докумената, открива много тога до тада непримијећеног. Наново читање ових докумената проширује наша ранија сазнања до којих смо дошли. Неке константе остају исте, непромијењене. Ново вријеме, међутим, пружа могућност да се примијети и оно што је било, евентуално, превиђено и да се каже оно што се раније тешко могло рећи са становишта остварених стваралачких слобода, које још увијек нису адекватне њиховом значају у откривању научних истина о прошлости. А истина је битан услов свакога кретања у будућност.

Тема моје академске бесједе пружа такву шансу. Врло блиска је политичком питању, па тако и политичком мишљењу и објашњењу. Због тога ћу се више држати емпирије и посебно оне која је ослоњена на архивску документацију оне друге провинцијације, која је у политичком жаргону добила назив – непријатељска документација, ваљда зато што је настала са оне друге стране фронта. Подвргнућемо детаљној анализи неколико битних питања – са становишта оног времена, а исто и са данашње стајне тачке – дакле, са дистанце од 60 година. Међу њима су сљедеће: Југославија као федерација или њене републике као аутономне и самосталне државе, дакле – унионизам или сепаратизам, република или монархија, социјали-

зам или грађански модел организације државе, границе Црне Горе, улога личности у значајним историјским догађајима, прокламована политичка начела и начин њихове примјене. Све то, наравно, усложњава и додатно компликује питање свега што се дешавало у антифашистичком рату 1941-1945. године. У тај оквир треба смјестити *Црногорски ратни парламент*.

Али прије свега тога мора се дати једна синтетичка слика Црне Горе у вријеме оснивања ЗАВНО Црне Горе и Боке. Капитулацијом Италије, као једне од водећих сила профашистичке осовине, септембра 1943. године, створена је нова велика слободна територија у Црној Гори. Знатан дио некадашње италијанске окупационе зоне био је ослобођен. Према подацима Предсједништва ЦАСНО, на овом подручју је средином 1944. године живјело 293.141 становника. Слободна територија се константно ширила, као и број становника на њој. Била је то добра основа да се повећа број партизанских бригада, да се попуне старе јединице новим борцима и да се значајније омасове антифашистичке организације попут омладине, жена и народног фронта.

Конституисање ЗАВНО Црне Горе и Боке у Колашину 15. и 16. новембра 1943. представља значајан историјски догађај јер се тада рјешавала „судбина не само народа Црне Горе и Боке, него и свих осталих народа Југославије”, како је записано у поздравним телеграмима усвојеним на овом засједању. Ово засједање је одржано у процесу припрема II засједања АВНОЈ-а када су ударени темељи изградње Југославије на федеративним основама, који ће обиљежити њен развитак све до такозване актуелне југокризе и рата 1991-1995. године. До засједања у Колашину била су конституисана слична тијела за Хрватску и за Словенију. А припремана су засједања за Санџак, за Босну и Херцеговину и за Македонију. У Србији ће се организовати такво засједање тек након ослобођење Београда октобра 1944. године.

Као непосредну иницијативу за оснивање ЗАВНО Црне Горе и Боке сматрамо Титово писмо из средине септембра 1943. године. Истини за вољу, требало би рећи да је то била и једна од одлука АВНОЈ-а, који је конституисан у Бихаћу новембра 1942. године, као највиши политички и представнички орган Народноослободилачког покрета Југославије. И Главни штаб за Црну Гору и Боку још од јуна 1943. године започиње припреме „за формирање Антифашистичког вијећа за Црну Гору и Боку”.

У наведеном Титовом писму се каже „да би било потребно да ви што прије приступите у Црној Гори, Боки, Санџаку и Метохи-

ји – *припремању конференције Антифашистичког вијећа народног ослобођења за те крајеве* (подвукао З. Л.).

Идеја са доста непознаница у практичном рјешењу. Постојећи партијски институционализам у основи је био модел изградње југословенског ратног федерализма. Истина, КПЈ у Црној Гори првобитно је била везана за Босну и Херцеговину са сједиштем у Сарајеву. Црна Гора није, дакле, третирана као своја – црногорска. Године 1937/38. партијске организације у Хрватској и Словенији су издигнуте у ранг Централног комитета. Све остале су некако личиле на „српске земље” из Споразума Цветковић-Мачек из 1939. године. Уосталом, тек након ослобођења земље 1945. године партијске организације Босне и Херцеговине, Црне Горе и Србије уздигнуту су у ранг Централног комитета.

Након прве партијске шеме услиједила је нова којом се осамосталила и партијска организација Црне Горе. Конкретније речено, Покрајински комитет КПЈ је дуго био за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију. Косово и Метохија се, међутим, од V земаљске конференције КПЈ одржане у Загребу октобра 1940. године, директно организационо веже за Централни комитет КПЈ, а Санџак годину дана касније, дакле, 1941. године. Тако се ова идеја своди и реализује само на Црну Гору и Боку Которску.

У обраћању родољубима да присуствују Скупштини у Колашину, Иницијативни одбор инсистира на ставу да је НОП „окупљен на програму непомирљиве борбе против фашистичких окупатора и народних издајника, за извојевање слободе и боље будућности, за *остварење братске заједнице наших народа, слободне и демократске Југославије* (подвукао З. Л.) и „да би се и овога пута, као и раније, и више него икада до сада, манифестовало јединство и *чврста воља црногорског народа и народа Боке, да се бори заједно са осталим братским народима Југославије*” (подвукао З. Л.)

Ти ставови ће доминирати у скупштинској расправи која је вођена и биће уграђени у релевантна документа овог органа НОП-а, како ће се то видјети у даљем излагању.

На засиједању у Колашину није било представника Пљеваља и Бијелог Поља, који су се налазили у саставу, ЗАВНО Санџака, као једине ратне аутономије, затим представника – Рожаја, Плава, Гусиња и Улциња који су у рату административно припадали квислиншкој такозваној „Великој Албанији”. Представници Боке Которске присуствовали су Скупштини у Колашину као делегација овога региона, а

не као представници срезова одакле су дошли – Котор, Тиват и Херцег Нови. Та посебност Боке Которске биће садржана у званичном називу изабраног Црногорског ратног парламента – Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Црне Горе и Боке.

Интеграција Боке Которске у Црну Гору у формално-правном смислу, услиједиће касније, као што ће касније доћи до припајања Пљеваља и Бијелог Поља Црној Гори, одлукама ЗАВНО Санџака 29. марта 1945. Најзад да кажемо да су се сломом фашизма у II свјетском рату и на нашим просторима – Рожај, Плав, Гусиње и Улцињ – поново нашли у саставу Црне Горе, овога пута као равноправне чланице нове федеративне Југославије. Тиме неће бити завршено конституисање Црне Горе у данашњим њеним границама, јер ће и послје коначног ослобођења земље маја 1945. године бити покушаја да се коригују границе према Србији и Босни и Херцеговини, што није предмет ове Бесједе.

Скупштини у Колашину 15. и 16. новембра 1943. присуствовало је 536 одабраних делегата из Црне Горе. Изабрани су на начин који је био прикладан ратним условима. Присутне су биле и истакнуте личности партијског и војничког руководства Народноослободилачког покрета у Црној Гори. Уосталом, цитираћемо дио оригиналног записа о овом засједању: „У дупке пуној сали Колашинске гимназије, у присуству око 600 делегата из разних крајева Црне Горе и Боке и многобројне публике на галерији, Иницијативни одбор за сазив Скупштине, састављен од другова Ђока Павићевића, Јована Њетковића, Божа Љумовића, Пера Ивановића, Михаила Грбића, Ника Павића, Гојка Гарчевића, Душана Ђуровића и Пера Раичевића, узима мјесто на бини, позади говорнице, изнад које стоје велики портрети Стаљина, Черчила, Рузвелта и Тита. Десно и лијево од говорнице заузимали су мјеста репортери, стенографи, фотографи и сликари. У првом реду клупа сједе другови: Иван Милутиновић, члан Врховног штаба и Извршног одбора АВНОЈ-а, Пеко Дапчевић, командант, и Митар Бакић, политички комесар II ударног корпуса, Блажо Јовановић, представник Покрајинског комитета КПЈ, представници АФЖ (Антифашистичког фронта жена – прим. З. Л.) и Покрајинског одбора СКОЈ-а, представници Босне и Херцеговине и Санџака, као и други угледни родољуби.”

Скупштина је изабрала 118 вијећника ЗАВНО Црне Горе и Боке, дакле посланика *Црногорског ратног парламента*, затим 11 вијећника и исто толико њихових замјеника за Скупштину АВНОЈ-а, ко-

ји се припремао да донесе одлуке о изградњи Југославије на федеративној основи.

Међу изабраним вијећницима ЗАВНО Црне Горе и Боке били су и представници Рожаја, Плава, Гусиња и Улциња, што говори да Народноослободилачки покрет није признавао укидање суверене Југославије и парчање њене интегралне територије. У изабраној делегацији вијећника за АВНОЈ, било је и оних који нијесу присуствовали овом засиједању у Колашину новембра 1943. године.

ЗАВНО Црне Горе и Боке сазван је у још два редовна засиједања, такође, у Колашину: *Друго* је одржано 16. II 1944. године када су прихваћене одлуке II засиједања АВНОЈ-а и посебно оне које су се односиле на Црну Гору и њен положај у пројектованој југословенској федерацији; *Треће* засиједање је одржано 13-16. јула 1944. године, на којем је ЗАВНО трансформисан у Црногорску антифашистичку скупштину народног ослобођења (ЦАСНО), која је, у духу одлука АВНОЈ-а, прерасла у „највише законодавно и извршно тијело Црне Горе... као равноправне федералне јединице у демократској федеративној Југославији” – како је записано у Одлуци ЦАСНО од 14. јула 1944. Значајно је констатовати промјену официјелног назива имена *Црногорског ратног парламента*. То више није Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Црне Горе и Боке, дакле Боке као посебног аутономног дијела у саставу Црне Горе, већ Црногорска антифашистичка скупштина народног ослобођења (ЦАСНО). Испуштањем ријечи Бока из званичног назива *Црногорског ратног парламента* протумачено је изразом расположења вијећника из Боке Которске да се под црногорском територијом подразумева и територија Боке Которске. Ово је било утолико значајније што су сви остали политички и други органи у свом имену задржали ријеч Бока: Покрајински комитет КПЈ и СКОЈ-а, Главни штаб, Народноослободилачки фронт, Анитфашистички фронт жена, Уједињени савез антифашистичке омладине, Црвени крст, Удружење свештеника, итд., што сам потпуније објаснио у мојим књигама *ЦАСНО* (1975) и *Народна власт у Црној Гори 1941-1945* (1981).

Иначе, до формално-правне одлуке о интеграцији Боке Которске у Црну Гору дошло је 8. априла 1945. Блажо Јовановић, први предсједник послијератне Владе Црне Горе, изабране 15. априла 1945. на *IV засиједању* ЦАСНО то је коментарисао да се „ових дана изјаснио и народ Боке преко својих представника, да остаје у саставу федералне Црне Горе”. У Записнику „Пленума народноослободилачког

одбора среза Боке” под тачком Разно, пише сљедеће: „Друг Благо Јовановић излаже, да ће се дана 15. априла 1945. одржати Четврто засједање Црногорске анитфашистичке скупштине народног ослобођења и да ће се на том засједању расправљати о питању мијењања назива (ЦАСНО – прим. З. Л.) у Црногорску скупштину. Тиме би се Бока сматрала припојеном Црној Гори и поставља питање пред пленум да ли је пленум среза Боке – противног мишљења.”

Оснивачка скупштина ЗАВНО Црне Горе и Боке изабрала је као свој највиши орган Председништво, у ствари Извршни одбор. Неспорно је да је ријеч о репрезентативном тиму истакнутих интелектуалаца, добрих стручњака и угледних личности из народа. Инсистирање на стручној, па и политичкој разноликости, у ствари, прикривало је доминантан утицај КПЈ, као *spiritus movens-a* Народно-ослободилачког покрета у свим фазама његовог развоја. Стога је у раду овог органа било много више директивности од изналажења демократских рјешења кроз расправу и дијалог. Вјешто су прикривана невидљива неслагања и манифестована видљива слагања; касније ће бити наведени и неки конкретни случајеви у одлучивању.

Конституисањем ЗАВНО Црне Горе и Боке отворен је процес корјених друштвених промјена од капитализма ка социјализму и преображаја политичког система од Монархије ка републици. Избором ЗАВНО Црне Горе и Боке, писала је ондашња партизанска штампа „Ударен је чврст темељ за изградњу слободне и равноправне заједнице црногорског народа и народа Боке. Изграђен је један од стубова на којима ће почивати заједничка и братска зграда народа Југославије – народна демократска и федеративна државна заједница.” Та мисао извире из усвојених програмских докумената, поднесених реферата и дискусије бројних народних представника. Један од главних ставова садржаних у усвојеној Резолуцији о оснивању ЗАВНО Црне Горе и Боке, односи се на приврженост народа прокламованом братству-јединству као идеолошке основе свих промјена којима се тежило, али и као темељу народне демократске федеративне Југославије, „братске заједнице југословенских народа, у којој ће народ Црне Горе и Боке уживати пуну слободу и равноправности.” Усвојене одлуке чиниле су правни и политички основ стварања федералне Црне Горе у федеративној Југославији. Гласајући за њих народни представници су јасно рекли да неће старо стање и да своју будућност виде у новом, чему су стремили, увјерени да је то прави и добар избор.

Извршни одбор као највиши извршни орган власти, претежно се бавио практичним политичким питањима. Као да су одлуке о оним најважнијим питањима усвајане на другом мјесту, те да их је *Црногорски ратни парламент* само верификовао. У том смислу би било занимљиво поређење разматраних питања са онима које су доносили партијски и војни органи на нивоу Црне Горе и Југославије.

Занимљиво је да никада није постављано, рецимо, питање Пљеваља и Бијелог Поља, који су се налазили у саставу ЗАВНО Санцака. Из партијске документације, пак, сазнајемо да је партијско руководство Црне Горе оштро критиковано од Централног комитета КПЈ, због тога што је одлуке II засједања АВНОЈ-а тумачило на начин који је засметао руководству ЗАВНО Санцака.

Највећи напор уложио је Извршни одбор у припреми корисних и неопходних упутстава, којима се регулисао цјелокупни живот, не само на ослобођеној територији. Као таква била су драгоцену помоћ за функционисање органа нове народне власти на терену, за њихову међусобну координацију, као и за координацију органа власти и органа војске, који су се често испреплитали.

Обнародовани прогласи су били она програмска активност у којима се дефинисао Народноослободилачки покрет или потврђивао своју усвојену политичку платформу. И овдје су у питању синтетички текстови програмског карактера у којима се, на примјер, само једном помињу муслимани у Црној Гори (20. маја 1944), што је занимљиво и индикативно за даљи третман муслимана и политике НОП-а према овом питању. У њему се апострофирају „Браћа Црногорци и Бокелји”, „Браћа муслимани”, и „Народ Црне Горе и Боке”. „Срећна будућност” се види у „братској заједници створеној херојским напорима свих родољубивих снага Југославије.” Прогласи се завршавају уобичајеним паролама које говоре и о приоритетним питањима и задацима НОП-а у цјелини. Прве двије пароле су гласиле: „*Живјела наша дична народноослободилачка војска Југославије и Живјела неразрушива заједница наших народа – слободна демократска федеративна Југославија*” (повукао – З. Ј.). Сваки од ових програмских докумената завршава се позивом „Боримо се за слободну Црну Гору у демократској федеративној Југославији” или са истоименом паролом: „Живјела слободна Црна Гора у демократској федеративној Југославији!”

Кажимо најзад да у Одлуци о претварању ЗАВНО Црне Горе и Боке у Црногорску антифашистичку скупштину народног ослобо-

ђења (ЦАСНО) и њеном конституисању у највиши законодавни и извршни орган Црне Горе, у члану бр. 2 се констатује „да се ЦАСНО конституише у највише законодавно тијело *Црне Горе, као равноправне федералне јединице у демократској федеративној Југославији.*”

Јасно је и недвосмислено југословенско опредјељење јединственог НОП-а и у Црној Гори. Као у претходном рату, тако је и сада југословенство имало предност над свим опцијама. Није супротстављано националним жељама. Напротив, у свим покрајинским програмским документима – садржано је југословенство као опредјељење. Није било страха од било чијег хегемонизма, па ни велико-српског. Истицан је велики допринос српског народа у дотадашњој антифашистичкој борби. На другој страни – упућиване су оштре критике на рачун пасивног односа националних мањина и посебно албанске мањине. И отворено се истицало да неће бити равноправности у одлучивању о будућности заједничке државе; не могу имати иста права они који нијесу испалили ни метак у борби против окупатора, нити на било који начин дали допринос побједи, са онима који су се примјерно, упорно и храбро борили за сво вријеме антифашистичког рата. Ново југословенство, у ствари, нова Југославија, живјела је дупло више од оне претходне. Република и федерација је била опција коју је већина жељела. Тако је објашњавана и схватана његова основна политичка стратегија; тако је објашњавана и популарисана у партизанској штампи онога времена и касније; такав је био и одјек одлука *Црногорског ратног парламента* у домаћој и међународној јавности, код ратних пријатеља, али и оних других који су се налазили на супротној страни фронта, свуда гдје је тај ехо допирао. Најзад, тако их је оцијенила научна историографија, ослоњена на провјерену фактографску документацију, читајући у њој само оно што је и како записано.

То, наравно, није био завјет, нити догма, нити коначна, једном за свагда, утврђена истина. Високи партијски функционер и једна од најзначајнијих личности Народноослободилачког покрета, као да осјећа сву сложеност питања и значаја историјског раскршћа на којем се налазио Народноослободилачки покрет у Црној Гори, када каже да одлуке које су донесене на јулском засједању *Црногорског ратног парламента* 1944. године – не обавезују „да се ње заувјек држимо.” Оне су, каже он, само остварење права „*несметаног развојта Црне Горе као посебне федералне јединице*” и демократска

гаранција „да се наш народ сјутра, ако то жели, може слободно и добровољно ујединити са Србијом или неком другом заједницом.” Дакле, народу и времену се препушта право и одговорност за евентуалне корекције, надопуне или промјене усвојених рјешења. Остаје, дакле, отворено питање хоће ли се и када он тиме користити.

Пада у очи да бројним сједницама Извршног одбора ЗАВНО Црне Горе и Боке не руководи његов предсједник – универзитетски професор др Нико Миљанић, свакако изузетна личност свога времена. Прилика је да кажемо да су историјске личности пресудно утицале на токове историје Црне Горе. И вријеме антифашистичког рата 1941-1945. године имало је своје јунаке. Они су потискивани у страну – због опредјељења, револуционарног субјекта, да се афирмише колективитет у имену КПЈ. С изузетком једног – јединог, она брише индивидуалитет и у сопственим редовима, а камоли тек у оним срединама које су оквалификоване као антиреволуционарне, па тако и антидржавне и анационалне. Вријеме и народ су, међутим, требали и оне личности са грађанским погледима на историјске процесе. Морало се водити рачуна и о народном хтјењу и расположењу. Знање и углед су их препоручивали.

Такав је био и проф. др Нико Миљанић, за кога би се могло рећи да припада оним личностима које у себи носе највише етичке и интелектуалне вриједности и да имају осјећај одговорности – не само за оно што саме чине него и за вријеме у којем живе. Завидна научна каријера коју је остварио и велики народни углед који је уживао, препоручили су га за предсједника *Црногорског ратног парламента*.

Прихватајући се одговорног задатка, у корист добра народа, који се налазио и на једној и на другој страни фронта, подсећао је: „Ви знате, односно многи од вас знају, да се никада у животу нисам... прихватио једнога положаја који има политичку одговорност, јер сам увијек био посвећен само својој науци.” У ратним условима је заиста добро примијенио своја медицинска знања. Лијечио је рањенике и болеснике, обучавао младе за прву медицинску помоћ, отварао болнице тамо гдје их никада није било, подизао здравствену и општу културу народа. Предано и без остатка бавио се актуелном друштвеном збиљом. Само на изглед је дјеловао као човјек ван стварности. У ствари, у њу се постепено и успјешно укључивао. Настојао је да је оплемени знањем и понашањем, и у сваком другом погледу. Однос између власти и мудрости видио је као однос знања и моћи. Ту никада није било хармоније. Власт је увијек сумњичила

људе од знања да им раде о глави. Моћници су презирали сваки облик мишљења, поготово када им није ишло у прилог. Упркос тога, залагао се да човјек буде човјек.

Зато је онако енергично, у својству председника *Црногорског ратног парламента*, био противу пријекних војних судова, које је оцјењивао анахроним у данима када је био на виду крај рата и ратних ужаса; залагао се за редовне – сталне судове. Уважавајући значај просвјете у развоју друштва, визионарски се залагао за оснивање високошколских институција, као клице новог универзитета Црне Горе. Опет ћу цитирати његове ријечи, према мојој књизи докумената ЗАВНО Црне Горе и Боке: „Сјећам се једног дана када ми је професор Ђаја испричао свој разговор са министром унутрашњих дјела, који је рекао да ће морати да отвори један зетски универзитет, јер су му црногорски студенти већ дозлогрдили и не зна шта ће са њима. И ми ћемо створити у будућности – не зетски, већ Црногорски универзитет, али у другом смислу и са другим циљем, него је био онај – министра унутрашњих дјела.”

Исту вриједност имало је и његово залагање за увођење новчаних бонова, у ствари социјалног динара, као основног *привременог* платежног средства у Црној Гори. Подсјетимо да је тих посљедњих ратних дана у Црној Гори владао прави монетарни хаос. У оптицају је било више страних валута; италијанска лира, њемачка марка, албански лек, усташка куна, а понекад и понегдје и наш динар. На једном апоену ових социјалних бонова чији сам факсимил објавио у књизи *Споменица Црвеног крста Црне Горе* 1975. године наш познати ликовни умјетник Антон Лукатели као ликовно рјешење је понудио рањеника на коњу, вјероватно због изузетног уважавања све популарнијег председника *Црногорског ратног парламента* проф. др Ника Миљанића.

Сматрамо да је због поштовања њега као личности, здравих демократских и хуманитарних резона, који су били у основи свих његових наступа, придобијао повјерење својих најближих сарадника и да је тако заустављена такозвана „тврда линија”, у руководству Народноослободилачког покрета да прогура своја рјешења у датом тренутку. Професор др Нико Миљанић им се супротстављао увјерен да су то остаци заговорника иначе – оштро осуђених тзв. „лијевих грешака” из времена 1941-1942. године, које су макар за кратко, одвојиле народ од Народноослободилачког покрета у Црној Гори. Поново се тих дана 1944. године упозорава на бјежање у „блок”

„колебљивих елемената”, на „појачану акцију реакције код нас” и „њене посљедње трзаје”, затим се наводи „да је реакција имала извјесних веза на ослобођеном подручју, помоћу којих је роварила и уносила панику у народ”, итд. – све већ познати вокабулар из времена „лијевих грешака”.

У његовом одсуству, на примјер, расправљају се кључна питања НОП-а. Да ли ће ићи путем освете која је најављена у Прогласу Извршног одбора (20. маја 1944) ријечима: „Дан обрачуна стиже!”, који, иначе, није потписивао његов предсједник, или на шири демократски начин, за који се залагао у интересу будућности НОП-а и Црне Горе.

Тој новој „тврдој линији” у руководству НОП-а, др Нико Миљанић је супротстављао хладнокрвност у понашању, разум у одлукама, хуманизам у односима, слободарску етику Црногораца. Критикујући ново „љевичарење” због којег је априла 1942. било смијењено комплетно партијско руководство у Црној Гори, истицао је: „Ја заузимама једно средње гледиште... Кад говори потичу одозго, од народа, моје је мишљење да говор може бити потпуно слободан... Мишљења сам, дакле, да не би требало спречавати пуну слободу говора...” Тако је објашњавао своје демократске ставове тако су појашњени његови ставови „о прелазу пријекних војних судова у редовне (сталне) војне судове”, затим „по теми духовног уједињења и унутрашњег сређивања прилика” и његовом гледишту „по питању наших прича (разговора) са представницима бивших странака” и „о потреби широкогрудости према тим људима које треба одвојити од окупатора”.

*

Са данашње стајне тачке, са дистанце од 60 година, која није тако велика како је бројеви наслућују, може се рећи да Оснивачка скупштина ЗАВНО Црне Горе и Боке, одржана у Колашину 15-16. новембра 1943. године има историјски значај. Спада у ред оних историјских догађаја који су означени као камени међаши савремене историје Црне Горе и Југославије. Изабрани народни представници – имали су визију новог друштва за кога су се определијели. Оно се битно разликовало од дотадашњег – старог друштва, по много чему, а нарочито по односу према друштвеној својини, средствима за рад. Залагали су се за поступност у рјешењима. То се види кроз програмска документа усвајана на разним нивоима развит-

ка Народноослободилачког покрета који је у континуитету био у успону. Са тог аспекта гледано видљиво је сазријевање идеје о федерализму, за који се вјеровало да ће складно рјешавати и увијек сложено национално питање.

Респектована је вишенационалност, што је одмах довело до сукоба са протагонистима бројних национализама – српског, хрватског, црногорског, албанског и муслиманског, испред којих је складно стајао придјев „велики.” Кроз програмска документа извирала је филозофија интернационализма, која се огледала у југословенству, односно акционом слогану – Братство-јединство. У тој филозофији НОП-а уткано је поштовање традиције – прошлости и оријентација ка будућности. Есенција једног и другог, испољава се кроз негацију онога што се неће, а то је оно што се до тада имало. Исто тако се може рећи да се није увијек имало снаге и смјелости да се јасно каже оно што се хоће; респектован је међународни фактор, историјски увијек заинтересован за ове просторе, који су прво означавали као „буре барута”, а потом као „ничија земља,” коју би свако хтио имати у свом атару – милом или силом.

У вишеконфесионалној средини није се преферирао било које вјероучење, није се давала предност било којој религији. Напротив. Све су биле на удару Новог које се, понекад, спроводило у живот сурово и насилнички: „Чизма нога – нема Бога!” Најзад ћемо констатовати да се у организацији државне заједнице – преферирао једнопартизам, који је водио ка тоталитаризму у коме се живјело дуго после ослобођења 1945. године. Истина, све више се респектовао и утицај спољњег фактора. Хитлер је одбацивао и бијелу и црвену, у ствари сваку Југославију. Они други – велики су баш зато жељели Југославију. И данас је такво вријеме – што једни хоће, други неће. Наш велики пјесник није само пјесме ради пјевао – *сирак тужни без иће икога, да саслуша ка да би помога*. И у његово вријеме било је јунака, као и много пута касније. Историја је учила да јунаштво није довољно за побједу. Увијек је замишљена граница Исток – Запад пролазила преко ових простора и вршила свој утицај зависно од односа међусобних снага једних и других.

Циљеви које је прокламовао Народноослободилачки покрет, под руководством револуционарног субјекта, касније основаног *Црногорског ратног парламента*, као његовог највишег органа – остварени су у четворогодишњој ослободилачкој и револуционарној борби 1941-1945. године: умјесто Монархије успостављена је Републи-

ка, умјесто централизма у организацији државне заједнице, конституисан је федерализам, са равноправним статусом њених чланица. Умјесто капитализма прокламован је социјализам; тај опијум епохе дошао је са октобарских извора и са њима се урушио падом Берлинског зида 1989. године. Та невидљива нит се тешко примјећивала, али је судбински утицала на историјске процесе на планети.

Свако окончање једног компактног историјског периода отвара потребу даљег, поготово стратешког одређења. Године 1918. прихваћен је пут европских интеграција. Стварање Југославије поздрављено је добродошлицом побједничких сила у тек завршеном рату и одушевљењем бројних присталица у земљи. Устаничке 1941. године Црна Гора је поново почињала битку за обнову окупираних заједничке државе. За масовни 13-јулски устанак је речено „ни мањег народа ни већег подухвата.” Њихово одређење је била Југославија као државни оквир. Овакав став КПЈ у Црној Гори као руководиоца Народноослободилачке борбе наслањао се на црногорску мисао о заједничкој држави изражену кроз политичко дјеловање три најумнија и најутицајнија династа Петровића. *Свети Петар Цетињски* је маштао о стварању једне „славено-сербске државе”, коју би чинила Црна Гора, Бока Которска, Херцеговина, Дубровник и Далмација. За њено сједиште је био планиран – Дубровник. У *визији Његоша* ова држава је била знатно проширена. Називао ју је Југославијом. Њу би чиниле: Црна Гора, Словенија, Хрватска, Славонија, Далмација, Војводина, Књажевина Србија – област под турском окупацијом. Књаз и краљ Никола је био још одређенији. Уочи I свјетског рата 1914. године позива све Црногорце да их „и по трећи пут поведе у рат... за слободу српства и југословенства.” Најзад, у Прогласу Југословенима крајем 1918. године, свечано изражава жељу „да и наша мила Црна Гора буде саставни дио Југославије... у којој ће свако сачувати своја права, своју вјеру, уредбе и обичаје.”

Та мисао о Југославији и југословенству уткана је у научни став, који илуструје запис академика, покојног Дима Вујовића: „Југословенство није измишљотина, утопија, нечији сан. Није случајна творевина, није творевина само овога нашег времена. Није одређена форма државног и друштвеног уређења... Оно је реалност, историјски настало. Значи, има историјске коријене, историјске садржаје, историјско трајање.”

Дотадашњем централистичком уређењу, супротстављен је југословенски федерализам са јасно означеним положајем сваког дије-

ла федерације, за коју су се борили и устаници у Црној Гори 1941. године. Зато су у борбу полазили под југословенском тробојком, црногорским барјаком и заставом црвене боје, чак са српом и чекићем, као симболом. То је била побједничка платформа.

Било је, наравно, и сепаратизма свуда, па и у тадашњој Црној Гори. Доживио је исту судбину као и до тада. Народ га је одбацио. Наставио је да живи као опозиција – легална и илегална, чак деструктивна и терористичка. Зато смо били земља и „бијелог” и „црвеног” терора.

И данас је сепаратизам једна од могућих опција. „Сад или никад”, увијек је била његова дилема. Зато је увијек до сада било – никад. Историја, баш као планинска ријека, има кривудава ток, а хоће се видјети праволинијски. Историографија га је понекад, по жељи, исправљала: овако или никако. А било је онако. Не по правди Бога јединога. Истина је бог историографије као науке. У противном би изгледало да је историографија, у ствари, историја, по изопаченом правилу – збило се оно како накнадни записи говоре.

Сепарација у име самосталности ни данас није судбинско питање. У сваком погледу, теоријском или практичном, у супротности је са актуелним глобализмом, кога треба видјети као опасну пријетњу, баш као што је то био интернационализам у комунистичком схватању свијета. На исти начин се проповиједају правила понашања: јединство или раскол, освајање или укидање слобода народа и људи, различити аршини примјене прокламованих правила понашања. Глобализам нуди осјећање снаге и немоћи, општу слободу у индивидуалној неслободи, сврставање у заједничку људску породицу, и осјећање усамљености – у исти мах. Сепаратизам у савременим условима личи на добровољно самоуништење, или макар почетак краја било каквог интегритета неке историјске регије а можда и будућности народа који живи на њој. Глобализам као жрвањ меље – уништава све посебности; прво су на удару историја, па језик, и све остало што један народ чини народом. Умјесто да се стимулише оно заједничко („Заједно само јачи”), оно што смо имали, стварају се нове државе од племена истог народа, да би биле лакши плијен оних који су увијек сматрали да је Балкан „ничија земља”, дакле, једнако њихов, као и народа који су га увијек насељавали.

Историјски процеси су потврдили исправност генералне платформе Народноослободилачког покрета, односно *Црногорског ратног парламента*. Циљеви за које се залагао у рату 1941-1945. године

урушени су ових дана, мање „сами од себе” – како је то политички објашњено. Балканска питања се никада нијесу судбински рјешавала на Балкану. Нити југословенска. У глави ми је мисао мога колеге академика Милорада Екмечића, коју сам више пута цитирао: „Југославију је створила Европа, јер јој је требала. Југославија ће престати да постоји када Европи више не буде потребна”. И данас се о црногорском питању одлучује изван Црне Горе, баш као прије толико година, када је било отворано на међународним конференцијама у Бечу 1815, Паризу 1856, Берлину 1878. године, најзад у Версају 1918, Јалти 1945, Малти 1992. године. Зато за стање односа не треба оптуживати само балканске земље и народе. Они су најчешће у историји били експоненти великих. Што је за једне Исток, то је за друге Запад. А ми смо на европској географској карти – југоисток, у ствари исток на Западу и запад на Истоку, како су то на својој кожи осјетиле многе генерације наших предака. Удружене традиције наставиле су да живе као нада, која посљедња нестаје. Социјализам и Југославија и данас су у програмима неких политичких странака. Сви национализми са југословенског простора сложено су измислили термин „југоносталгичар”, да би се, ваљда, наругали вишеденијској стварности Југославије, од уједињења 1918. до рата 1941-1945. и нарочито у периоду дугог послератног развоја, *без којег не би могли остварити своје сепаратистичке циљеве.*

Црна Гора је увијек сматрана ужом, а Југославија широм домовином. Једна другу никада нису искључивале. У том духу је основан *Црногорски ратни парламент*, који је доносио одлуке које су афирмисале духовне вертикале Црне Горе и заједништво југословенских народа.

